

перше, у процесі листування між службовцями однієї установи. Керівництво митниці видавало розпорядження та накази підлеглим, а останні звітували про виконання цих наказів. По-друге, на митницях використовувалося чимало документів, які підтверджували виконання конкретною особою певних дій, наприклад, сплати або прийому грошей, навантаження або розвантаження суден, перевірки товарів і т. д. Такі документи використовувалися у внутрішньому діловодстві, тобто складалися митниками, перевірялися цією ж установою і не виходили за її межі. Документи внутрішнього діловодства могли підтверджувати не тільки виконання дій, а й право особи виконувати певні дії – це довіреності (доручення) на право провезення товари замість власника, проводити фінансові операції на митниці. Ці документи складалися на митниці, використовувалися лише в цій установі, а по закінченні дії документу залишалися в архіві митниці.

В останній чверті XVIII – в першому двадцятилітті XIX ст. відбувалося становлення митної мережі на півдні України. Митна система змінювалася, а разом з нею змінювався й рух фондоутворення документів митних установ. Спроби вдосконалення митної системи призводили до подальшого її ускладнення, тобто ускладнювалося й діловодство, з'являлися нові форми звітності перед новими установами або посадовцями. Митна служба разом з усією державою набувала бюрократизму. Але це був процес поступовий, який практично завершився створенням міністерств та підпорядкуванням митної мережі безпосередньо центральним органам влади.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XX. – СПб., 1830.
2. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999.
3. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 1385.
4. РГАДА. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 207. – Ч. 1.
5. Государственные учреждения в России в XVIII в. – М., 1960.
6. Таможенное дело России: Сборник документов и материалов. – Т. 2: 1722–1864 гг. – М., 1998.
7. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968.
8. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XXIV. – СПб., 1830.
9. История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711–1911. – Т. 3. – СПб., 1911.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XXVI. – СПб., 1830.
11. Вицын А. Краткий очерк управления в России от Петра Великого до издания общего учреждения министерств. – Казань, 1855.
12. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XXXII. – СПб., 1830.
13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. XVI. – СПб., 1830.
14. РГАДА. – Ф. 1261. – Оп. 6. – Спр. 425.
15. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 3. – Спр. 1289.
16. Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК). – Ф. 792. – Оп. 1. – Спр. 419.
17. ДААРК. Ф. 792. – Оп. 1. – Спр. 89.
18. ДААРК. – Ф. 792. – Оп. 1. – Спр. 434.
19. РГАДА. – Ф. 276. – Оп. 2. – Спр. 279.
20. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 218. – Спр. 10.
21. ДАОО. – Ф. 88. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. ДААРК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 68.
23. ДААРК. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 88.
24. ДААРК. – Ф. 195. – Оп. 1. – Спр. 56.
25. ДАОО. – Ф. 40. – оп. 1. – Спр. 169.

Summary

The main directions of the official correspondence of the Southern Ukraine's customs (the period of the custom line's beginning) are determined, the directions of the official correspondence's components and peculiarities are considered, the directions of the official correspondence's changes according to the improvement of the custom's line and Southern Ukraine custom's management.

С. М. Білівенко

МІСЬКІ ВІДКУПИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТЬ

В сучасній українській історичній науці вже не існує проблеми щодо визнання специфічності розвитку Півдня України. Але залишається проблема встановлення ступеню цієї специфічності. У політології, соціології, історичній науці, а особливо журналістиці та політиці, до сьогодні тривають дискусії щодо природності чи штучності регіонального розподілу України. Тому одним із завдань сьогодні для історичної науки ми вважаємо дослідження історичних явищ, що одночасно є типовими за назвою та унікальними за характером.

Одним із таких явищ був інститут відкупництва. Власне відкупи є на сьогодні малодослідженою темою, з огляду на розпорошеність джерельної бази та величезні прогалини у введених до наукового обігу джерельних базах. Історія Півдня України теж не стала винятком. В науковій літературі досить багато згадок про відкупи на Півдні України, але саме згадок у контексті досліджень, що мали за мету розгляд дотичних проблем – загальний розвиток регіону (О. Дружиніна [1], В. Пірко [2], А. Бойко [3]), окремі питання розвитку краю (А. Богуміл [4], В. Константинова [5], Ю. Крючков [6], О. Посулько [7], І. Прижов [8], А. Скальковський [9], Д. Яворницький [10]).

В даній розвідці автор має на меті освітлити відкупи в містах Південної України. Виявити основні різновиди відкупів, що мали місце в цьому регіоні. Проаналізувати роль державної адміністрації та органів місцевого самоврядування у відкупній справі.

Розподілити відкупи можливо на загальнорегіональні (соляний, винний) та дрібні (рибні, мостові, ліхтарні, земельні та інші). Історія взаємовідносин відкупників та міських громад доволі неоднозначна.

Ще від початку колонізації Південної України вводилися вільне винокуріння та вільний гуртовий продаж у Новосербії та Слов'яносербії, в тому числі у столиці Новосербії – Новомиргороді. Одночасно вводилися відкупи на роздрібну торгівлю вином. Новомиргородські шинки здавалися на відкуп, прибутки від них повинні були надходити частково на потреби Нової Сербії, частково на потреби полковника гусарського полку генерал-лейтенанта І. Хорвата [7, с.62; 8, с.190]. У Бахмуті, де знаходилася резиденція Слов'яносербської комісії, ситуація була більш складною. Там проживали різні категорії населення, що мали різне становище щодо винокуріння та торгівлі вином. Російське податне населення повинно було дотримуватися правил відкупної торгівлі, українське користувалося правом вільного винокуріння та гуртового продажу, також певні пільги мали солдари [8; 2; 9; 11]. Тому при утворенні Слов'яносербії враховувався інтерес також бахмутських винокурів та купців. Дозволялося поселенцям Слов'яносербії здавати на відкуп шинки та роздрібну торгівлю. Прибутки від відкупів та різних аналогічних зборів (при відсутності відкупу – продаж на вірі, стягнення із кожного викуреного відра) перераховувалися до полків І. Шевича та Р. Прерадовича [7, с.62].

За указом 1783 року визначено було винний продаж на території міст передати у відомство магістратів, що були підзвітні урядові. Указом 1791 року затверджено право винокуріння та продажу за дворянами в їх маєтках, козакам залишили право тільки продажу і лише в селах, в містах накладалася заборона на продаж. Значно погіршилося становище міщанства – йому заборонили виробляти та продавати вино. Всі міські винокурні закривали і статус міщанства падав до рівня селянського [8, с.189-190].

Міські громади постійно чинили спротив введення винного відкупу на території міста. Характерною є боротьба громади міста Миколаєва. При заснуванні цього суднобудівного центру в 1789 році його жителям було надано право вільної торгівлі спиртними напоями. Але вже 17 грудня 1792 році голова Чорноморського адміралтейського правління М. С. Мордвінов у приватному листі до секретаря імператриці Катерини II В. С. Попова скаржився на проект скасування режиму вільного продажу вина в місті. Аргументами проти скасування Микола Семенович висував тези про можливе знелюднення ("все, как овцы, разбегутся") Миколаєва після втрати містом прав вільного продажу вина, адже на його думку лише прибутки від торгівлі вином давали змогу існувати міським жителям, будувати свої житла, і не мали іншої від того вигоди. Цікаво інше – позиція Мордвінова до скасування вільного продажу вина як до політичної акції, що має на меті скасувати правила встановлені покійним князем Г. О. Потьомкіним [12, с.535]. При цьому віце-адмірал виступає як послідовний прихильник продовження політики покійного, не зважаючи на постійні конфлікти із Григорієм Олександровичем. Ініціатором введення винного відкупу в Миколаєві виступили чиновники Катеринославської казенної палати. Вони включили Миколаїв після закінчення відкупу полковником Іваном Красноглазовим до числа всіх інших непривілейованих міст Південної України, де роздрібний продаж спиртних напоїв знаходився на відкупі. Даний відкуп після проведення торгів отримав купець Пенчуков, з умовою виплачувати щороку 4500 рублів. Казенна палата поспішила внести миколаївський відкуп в генеральний губернський кошторис, але флотська адміністрація, що мала реальну владу в місті, завадила введенню відкупу. М. С. Мордвінов наказав миколаївському городничому Данилові Герасимовичу Якимовичу не допускати Пенчукова до провадження торгівлі вином та зборів із імпортного пійла. Із губернського правління про ситуацію, що склалася доповіли в Правлячий Сенат, вимагаючи резолюції [13, арк.95]. Невідомо як тривав розгляд справи, але в записці про винний відкуп по Катеринославській губернії із 1793 по 1797 рр. зазначається, що чарковий продаж надавався відкупникові у вісімнадцяти містах, семи фортецях та шести посадах. Не було включено до відкуплених міст Маріуполь, Нахичевань та Миколаїв. Два перших належали до грецької та вірменської громад відповідно, які при заснуванні міст отримували строкові пільги на право винокуріння та вільного продажу вина, і що закінчувалися в поточному (1793-?, документ без дати та підпису) році. Миколаїв вважається пільговим, тому що будівництво його почалося після укладення контрактів на минуле чотириріччя (1789-1793 рр.) і тому і на новий термін вільна торгівля вином дозволяється в місті. Досить дивне формулювання, але воно яскраво ілюструє перемогу в закулісній боротьбі Мордвінова, який, до речі, послідовно залишався прибічником скасування відкупів [12, с.502-518].

Досить неоднозначними були взаємовідносини відкупників та міських громад територій Гетьманщини, штучно приєднаних до південноукраїнських адміністративно-територіальних утворень. 8 січня 1783 року полковий осавула Петро Марченко отримав на рік відкуп винного продажу у містечку Решетилівка разом із округом. Відкуп був наданий полковником Полтавського козачого полку Боувером. Даний відкуп стосувався тільки рангових посполитих, але відкупник наклав податки на все населення відкупної округи. Жителі Решетилівки повинні були сплачувати за кожне відро гарячого вина 30 коп., у разі перешкоджання відкупникові “злочинця” заарештовували, його вино конфісковувалося та продавалося з торгів за ціною від двадцяти восьми до сорока двох копійок за відро. Безпосереднім збором займався повірений Марченка полковий хорунжий Ніжинець. Відкупникові за контрактом також належали стягнення, окрім з виробництва та продажу гарячого вина, з торгових лавок, рогатої худоби та овчин. Повірений так ретельно виконував свої обов’язки, що викликав на себе скаргу від духовенства, поміщиків та чиновників Решетилівки до правителя Катеринославського намісництва генерал-майора Тимофія Івановича Тутолміна. Тутолмін у свою чергу призначив комісію, до якої входили представники як губернського правління (земський комісар Полтавського повіту секунд-майор Сахновський), так і полкової канцелярії (полковий хорунжий Лаврентєв).

В процесі розслідування виявилось, що даний відкуп був незаконним і суперечив указу Правлячого Сенату від 2 квітня 1755 року (внаслідок імператорських указів та повелінь Єлизавети Петрівни, що була як відома досить прихильною до українства), за яким в Малоросії заборонялося збирати внутрішні податки, а територія скасованого Полтавського полку належала саме до малоросійського права. Полковник Боувер намагався і надалі користуватися коштами, що збиралися під виглядом відкупних, хоча строк відкупу з Марченком тривав всього рік і не був продовжений. За наказом Боувера сотник Роменський продовжував збирати незаконні стягнення за виробництво та зберігання вина. Внаслідок розслідування з’явилася резолюція Тутолміна, де призначалося незаконні стягнення із жителів Решетилівки припинити, віднайти винних та покарати їх. Можливо, такому вирішенню справи посприяло те що, найбільш ображеною діяльністю відкупника виявилася піддана полковниці Потьомкіної, якась Панахниха. В останньої з двору було конфісковано дев’ятнадцять діжок гарячого вина, дванадцять діжок було “на удовольствие откупщика употреблено”, останні ж службовці відкупу для залагодження конфлікту із родиною впливового можновладця намагалися повернути Панахнісі, але вона не прийняла ці сім бочок, вимагаючи повного відшкодування. Резолюція Тутолміна була затверджена генерал-губернатор краю Г. О. Потьомкіним [14, арк.383-384 зв.].

Пізніше подібне питання виникло і в Полтаві. При укладенні контракту на винний відкуп із купцем (в майбутньому колезьким асесором) Яншиним по всім новоросійським губерніям місто Полтава також опинилося у відкупі. Але згідно з указом від 3 травня 1783 року Полтава, що відносилася до малоросійських міст, повинна була забезпечувати діяльність магістрату та міські потреби саме за рахунок прибутків від продажу та виробництва вина. Очільники краю постали перед проблемою, адже контракт відкупника прирівнювався до непорушного закону, але з іншого громада міста не могла забезпечити існування власних органів самоврядування [15, арк.33 зв.].

Міські громади здавали на відкуп свої землі, а також сади, виноградники, мости, певні комунальні роботи. На вигінній землі міста Єлизаветграда на річці Сугоклії знаходився казенний виноградник, перебував на відкупі у купця Івана Шагорцова [16, арк.3]. Особливо наживалися відкупники мостів із чумаків, чий промисел становив основу транспортних перевезень Південної України. Чумаки скаржились на те, що “все на одкупі, крім одного неба” [17, с.59]. З кожного возу відкупникам мостів виплачувалася певна сума у розмірі 3-7 копійок. Дехто із орендарів мостів поєднував цю справу із винним відкупом і тому примушував чумаків купувати горілку, по одній кварти на десять возів. Наприклад у місті Кременчуці, що тривалий час був столицею колонізованого Півдня міст через Дніпро у 1775–1780 рр. знаходився на відкупі у купця Теплякова [18, арк. 6]. У 1780 році претендентів на відкуп мосту були вже декілька купців: той же Тепляков, Ришков та ін. [20, арк.9 зв., 12]. Міста здавали на відкуп пасовиська вздовж великих шляхів, де чумаки випасали волів під час подорожі.

Окрім того, по різних містах здавалися на відкуп: міські терези, освітлення вулиць, збори із торгових продажів, земельні ділянки та інше.

Загалом можемо констатувати, що відкупи у містах Півдня України мали досить значний вплив на розвиток економіки та місцевого самоврядування. Міські громади намагалися постійно позбавитися впливу великих відкупників, що перебирали винний та соляний промисел на себе. Це було пов’язано або із бажанням вільної торгівлі даними товарами, або із бажанням міської верхівки власноруч віддавати промисли на відкуп. Державі з іншого боку простіше було мати справу із одним великим відкупником, що одночасно вносив значні кошти до казни, але було і розуміння, що розвиток колонізованого міста багато в чому залежить від збагачення саме місцевих жителів, а не столичних багатіїв. В результаті, дрібні відкупи залишалися в руках місцевих жителів, а особливо прибуткові, як винний, соляний, рибний перейшли до купців та чиновників вищого рівня, і відповідно міста не мали змоги впливати на їх функціонування.

Джерела та література

1. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959.
2. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004.
3. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. – К., 2000.
4. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1790-1791 гг. – Екатеринослав, 1905. – Вып. 1.
5. Константінова В. Розвиток внутрішньої торгівлі та промисловості у південноукраїнських містах останньої чверті XVIII – середини XIX століття // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10.
6. Крючков Ю. С. История Николаева. – Николаев, 1996.
7. Посушко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
8. Прыжов И. Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Репринт. – М., 1991.
9. Скальковский А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847). – Б.м., б/д.
10. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989.
11. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
12. Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1903. – Т. 1.
13. Російський державний архів військово-морського флоту. – Ф. 198. – Оп. 1. – Спр. 2.
14. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 693. – Част. 1.
15. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 699. – Част. 1.
16. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 966.
17. Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928.
18. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684. – Оп. 1. – Спр. 570.
19. Мурзакевич Н. Какие приказания Его Светлости были обер-штер-кригс-комисару Фалееву, о строениях в городе Николаеве, и заведениях в окружности онаго и намерения в разсуждении флота, адмиралтейства и мастерских 1791 года // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1883. – Т. XIII.
20. РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. – Част. 1.

Summary

The tax farmings in the towns of Southern Ukraine of the second half XVIII – beginning of XIX centuries are analyzed in this article. The main varieties of the tax farmings which took place in this region are described. The role of government and local self-government in tax farmings system is found out.

І. В. Савченко

ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Упродовж останньої чверті XVIII століття російським урядом послідовно реалізовувалась політика захоплення Чорноморського узбережжя. Прагнення чорноморських проток обумовило поступове розширення кордонів Російської імперії на півдні. Водночас російським урядом впроваджувалося територіальне упорядкування нових земель. При цьому територіальні зміни випрацьовували механізм, за допомогою якого російський уряд здійснював та регулював як саме територіальні, так й адміністративні, внутрішньополітичні та соціально-економічні зміни у житті південного краю. Ці зміни, в кінцевому результаті, мали сприяти укріпленню позицій Російської імперії в регіоні.

Територіальні зміни були важливим фактором формування внутрішнього життя Південної України. Адміністративно-територіальний устрій значною мірою визначав економічний розвиток регіону. Розподіл земель між намісництвами, губерніями, повітами сприяв становленню певних торговельних зв'язків, формуванню особливостей господарчого розвитку того чи іншого краю. Межі адміністративно-територіальних одиниць значною мірою впливали на адміністративне життя. В окремих губерніях чи повітах з'являлися власні традиції здійснення управління, формувалися певні корпоративні зв'язки між чиновництвом. Водночас виокремлення територій кордонами адміністративно-територіальних одиниць відігравало важливу роль у розвитку громадського життя. Об'єднання людної в межах губернії чи повіту формувало розуміння спільності інтересів, визначало створення певних зв'язків серед громадськості. Як наслідок, зміна територіальних меж вела до розриву сформованих традицій та зв'язків, що в кінцевому результаті призводило до руйнації укладу життя південноукраїнського регіону.